

Камен Димитров*

ЛЕКСИКАЛНИ ИНОВАЦИИ В ДИОНИСИЕВИЯ ПРЕВОД НА СЛОВАТА ПРОТИВ АНОМЕИТЕ ОТ СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ (ЧАСТ ВТОРА)

Kamen Dimitrov

LEXICAL INNOVATIONS IN DIONYSIUS'S TRANSLATION OF ST JOHN CHRYSOSTOM'S HOMILIES AGAINST THE ANOMOEANS (PART TWO)

Dionysius Divni, a student of Theodosius of Tarnovo and an associate of Patriarch Euthymius, is considered the most gifted translator among the representatives of the 14th-century Tarnovo Literary School. To date, however, no comprehensive lexical study of any of his translations has demonstrated this in detail. The article examines new meanings and lexemes, not attested in classical Old Bulgarian manuscripts, that the scholar from the Kefalarevo scriptorium uses in the Middle Bulgarian translation of St. John Chrysostom's Homilies against the Anomoeans. Since Dionysius Divni's contribution to the development of the Bulgarian lexical system is indeed enormous and as remarkable as his nickname, this study focuses only on lexemes beginning with the letter B.

Keywords: *Dionysius Divni, Homilies against the Anomoeans, Middle Bulgarian translation, John Chrysostom, lexical system, semantic changes*

Дионисий Дивни, ученик на Теодосий Търновски и сподвижник на Патриарх Евтимий, е считан за най-даровития преводач сред представителите на Търновската книжовна школа от XIV в., но до този момент липсва цялостно лексикално изследване на някой от неговите преводи, което да онагледява в детайли този факт. В статията се разглеждат новите значения и незасвидетелстваните в класическите старобългарски паметници лексеми, които употребява книжовникът от кефаларевския скрипторий в среднобългарския превод на Словата против аномеите от св. Йоан Златоуст. Тъй като се оказва, че приносът на Дионисий Дивни за развитието на българската лексикална система е действително значим и забележителен, което изцяло оправдава прозвището му, предмет на изследване тук са само лексемите с начална буква Б.

Ключови думи: *Дионисий Дивни, Слова против аномеите, среднобългарски превод, Йоан Златоуст, лексикална система, семантични промени*

В първата част на настоящата статия, публикувана в предния брой на сп. „Проглас“, е мотивиран изборът на темата, посочени са основните цели и задачи на изследването, обосноваван е предметът на проучването, който е ограничен само до лексемите с начална буква Б. На цялостния принос на книжовника Дионисий Дивни за развоја на българската лексикална система

* **Камен Димитров** – доц. д-р, катедра „Обща лингвистика и старобългаристика“, Филологически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, k.dimitrov@ts.uni-vt.bg; <https://orcid.org/0000-0001-6121-5513>.

чрез неговия превод на Йоан-Златоустовите слова против аноемите ще бъде посветено специално обширно изследване. Във втората част на статията са разгледани останалите думи, попадащи в обхвата на проучването (благодѣтели – бѣдовѣмѣтнѣ), и са направени обобщения и изводи от направените наблюдения.

благодѣтели, -та м (2) εὐεργέτης, κηδεμών

Значенията на думата в *ЙоЗлПА* са:

1. Благодетел: на своѣ же главѣ мечѣ встритѣ кѣждо, не вѣзблѣгодѣтенѣ ѿ блѣтели (τὸν εὐεργέτην) вѣвь• (166). 2. Защитник, закрильник, покровител: блѣтль (ὁ κηδεμών) же и члѣколювецѣ, самовѣтствованѣ ѿвѣща сѧ поити тамо• (456).

Лексемата фигурира в *КСП*, но второто ѝ значение в *ЙоЗлПА* там не е засвидетелствано (*Стбр I*: 77). Семантиката ‘защитник, закрильник, покровител’ < κηδεμών не се открива в други текстове и в лексикографските справочници и се явява още една специфична черта от езика на Дионисий Дивни.

благодѣтствовати, благодарѣтствовѣж, благодарѣтствовѣши св. (1) χαρίζομαι

В *ЙоЗлПА* значението на този глагол е ‘(от)дам на драго сърце’:

вошѣж ѿ мнѣ имаши славѣ нежели ажѣ лѣпо ѣ• вошаа ми блѣдѣтствѣши (χαρίζη) ѿ длѣжнѣй• (46а).

Думата не е засвидетелствана в старобългарския канон. Среща се в Паренесиса на Ефрем Сирин (Aitzetmüller 1990: 27), което е основание за предположението, че е възникнала рано. Употребена е и в Христинопольския апостол от XII в., където предава гръцкия глагол χαρίτω и означава ‘проява милост; благословя’ (*SJS I*: 99), в Пандекти на Никон Черногорец в препис от XIV в., в Ипатиевската летопис по препис от XV в., в сборника със слова и жития от XIV – XV в., където има значение ‘облагодетелствам, правя добро’ < εὐεργετέω (*СДЯ I*: 152). Както се вижда, и семантиката, и изходните гръцки глаголи в *ЙоЗлПА* са различни от останалите текстове, където се среща тази рядка дума, което превръща употребата ѝ в поредния диференциращ идиолекта на Дионисий Дивни маркер.

благомощнѣ, -ни прил. (1) εὐτόνος

Значението на това сложно прилагателно име в *ЙоЗлПА* е ‘много силен; *прен.* – ревностен’: вѣнегда же вѣще ѿстоанѣ тѣ ѿ долѣ втѣснитѣ• съгнѣтаема доврѣ, чисты и блѣмощны (εὐτόνους) кѣ высотѣ вѣзсилаетѣ мѣтвы• (396).

То не е засвидетелствано в *КСП*. Среща се в Ефремовската крѣмчая (Максимович 2010: 11), в среднобългарския превод на 16-те слова на Григорий Богослов (Спасова 1999: 155), в Ареопагитския корпус на св. Дионисий Ареопагит (Goltz, Prochorov и др. 2012: 1720), в Службата на св. Наум Охридски в среднобългарски превод (Христова-Шомова 2023: 173), в някои по-късни и в църковнославянски текстове (*СРЯ I*: 205, Бончев 2002: 41). Думата е доста рядка и Дионисий Дивни е един от книжовниците, които осигуряват вековния ѝ континуитет.

благонравіе, -на ср (2) εὐγνώμοσύνη

Композитумът е употребен в *ЙоЗлПА* със значение ‘благонравие, доброта’:

что ѡбо ѿнѣ• не ѡрази поношенїа• не поволаѣ ѿ о҃г҃лани• нѣ вѣсприѣ реченоѣ съ блѣнравїемѣ (εὐγνώμοσύνης)• (41а).

Лексемата липсва в старобългарския канон, но наличието ѝ в пълната редакция на Златоструя (Димитрова 2016: 368) и в старобългарския превод на 16-те слова на Григорий Богослов (Спасова 1999: 145) предполага ранното ѝ възникване. В някои текстове значението ѝ е по-различно, напр. ‘добродетел’ < ἀρετή (*Mikl*: 25), ‘послушание’ < εὐπειθεῖα (*Срезн I*: 94). Думата предава

εὐνῶμοςὴ например в Закхеевия превод на Триодните синаксари (Тасева 2010: 548) и в Слова против юдеите от св. Йоан Златоуст в превод на Дионисий Дивни (Карамфилова 2015: 483), което предполага съвпадение на значението с това в *ЙоЗлПА*. Лексемата продължава да се използва в по-късни произведения и в църковнославянски текстове (*СРЯ I*: 206, Бончев 2002: 42), пази се в съвременния български книжовен език.

благонравѣнѣ, -ѣи прил. (1) εὐνῶμων

Това сложно прилагателно име в *ЙоЗлПА* означава ‘благонравен, с добър нрав’:

ѿма ꙗко вы бл҃гонравни (εὐνῶμονες) сѣще и тѣмѣи бл҃гѣи достѣни, принеси ѿвѣщанїе съ вѣсѣкож бл҃годѣтїж ѿдамы еже прѣже ѿвѣщахом сѧ... (43б).

Лексемата не е регистрирана в *КСП*. Със значение ‘благонравен, скромен’ се среща в Мъчение на Йоан Нови от Гр. Цамблак (Давидов 1966: 143). Открива се още в Догматиката на Йоан Дамаскин в среднобългарски превод от XIV в. (Weihert и др. 1987: 645), в Слова на авва Доротей (Димитров 2010: 22), в търновския превод на Лествицата на Йоан Синайски (Василева 2002: 81), в Посланието на Патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил (Славова 2013: 251), в среднобългарския превод на 16-те слова на Григорий Богослов (Спасова 1999: 156), в Дионисиевия превод на словата *За серафимите* от св. Йоан Златоуст (Илиева 2016: 489), в Книгата *Григорий Цамблак* (Спасова 2019: 118), в по-късни и в църковнославянски текстове (*Mikl*: 25, *СРЯ I*: 206, Бончев 2002: 42).

благонравѣнѣ нареч. (3) εὐνῶμόνως, εὐνῶμονήσας (< εὐνῶμονέω)

Семантиката на това сложно наречие в *ЙоЗлПА* е ‘благоразумно’:

нж ѿкаче бѣ ради неизг҃ланаго своего члѣколюбіѧ не смѣреномждрѣствѣущїж тѣчїж, нж и нже бл҃гонравнѣ (εὐνῶμόνως) сѣгрѣшенїѧ своѧ гл҃ашїж, милѣетѣ и прїемлѣ (40в); аще во мытарѣ члѣкѣ послѣднѣж злобы видѣ. не смѣреномждрѣствовавѣ тѣчїж, нж бл҃гонравнѣ (εὐνῶμονήсας) сѣгрѣшенїѧ своѧ рекѣ... (41б).

То не е засвидетелствано в *КСП*. Наречие благонраво със значение ‘добродетелно, справедливо’ се открива в Пролог от XIII в. (*СДЯ I*: 190), а благонравѣно със значение ‘благонравно, с добър нрав, с приличие’ се използва в църковнославянския език (Бончев 2002: 42). Регистрираната в *ЙоЗлПА* лексема с окончание -ѣ обаче не се открива в други славянски текстове и лексикографски справочници и това дава основание да бъде класифицирана като хапакс.

благополоучѣнѣ нареч. (2) εὐστοχα

В *ЙоЗлПА* значението на композитума е ‘благополучно; непогрешимо’:

хота стрѣлѣти л҃жавааго дїавола главѣ, ѿ стоани помыслѣнѣ попецї сѧ прѣвѣе ꙗко да право нѣкоє и непотѣкновеѣно свое оутвѣрдївѣ стоанїе, бл҃гополѣчнѣ (εὐστοχα) пѣщавшї на ѿного стрѣлы (31а).

Лексемата не е част от старобългарския канон. Среща се в късни източнославянски и църковнославянски текстове от XVI – XVII в. (*СРЯ I*: 209, Бончев 2002: 42). Имайки предвид, че прилагателното име благополоучѣнѣ, от което е образувано разглежданото наречие, се среща често в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа, а словообразователният му синоним благополоучѣно е употребен може би най-рано у Гр. Цамблак и в много близкия до неговия език среднобългарски превод на 16-те слова на Гр. Богослов (Спасова 1999: 143, 156; Спасова 2019: 309), би могло да се предположи, че думата благополоучѣнѣ възниква през XIV в. в Търново, а Дионисий Дивни според известните към момента данни се явява първият, който я употребява.

благороучѣнѣнство, -а ср (1) εὐχροια

Семантиката на това сложно съществително име в *ЙоЗлПА* е ‘свежест, здрав външен вид’:

ѡма ѡбо стра̑ пришествѣа аггловѣа• такоже издыхажѣжъ сице того ѡстрои. мнѡгѣ сътвориѣ
вѣдѣостѣ и поговѣиѣ цвѣтѣ красоты. и истѣцѣиѣ вѣгѣроумѣнство (τὴν εὐχροίαν) явленѣа въсе• (196).

Думата липсва в *КСП*, но е засвидетелствана в Паренесиса на Ефрем Сирин (Aitzetmüller 1990: 28), което предполага, че е възникнала рано в системата на езика. Среща се още само в синхронния на *ЙоЗлПА* среднобългарски превод на *De hominis opificio* на Григорий Нисийски (Sels 2009: 4) и в източнославянски издания на библейски текстове от XVII в., в които при някои сюжети всъщност е използван преводът на Словата против аномеите на Дионисий Дивни (*СРЯ* I: 216). Рядката употреба на лексемата я превръща във важен лексикален шрих от преводаческия натюрел на кефаларевския книжовник.

благоухвалѣниѣ, -иѣ *ср* (2) εὐφημία

Значението на думата в *ЙоЗлПА* е ‘похвала, добра дума’:

ѡа во никтоже, ниже безчѣста поврѣдѣти възможѣ• ниже хвала свѣтлѣиша изыавитѣ• нѣ
въ свои присно прѣбываетѣ слава• ниже вѣгѣхвалѣнѣиѣ (εὐφημία) възрастаж, ниже вѣмѣвалѣиѣ
злохѣленѣиѣ• (16а).

Лексемата не е регистрирана в старобългарския канон. Най-ранната ѝ поява е в Стихирар от XII в. (*СРЯ* I: 227), но най-много употреби има в съчиненията на Гр. Цамблак (Спасова 1999: 66, Давидов 1971: 242, Давидов и др. 1983: 148). Среща се още в Закхеевия превод на Триодните синаксари (Тасева 2010: 548), в Посланието на Патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил (Славова 2013: 251), в слова на Теодор Студит и на Гр. Богослов в преписи от XIV в. (*СДЯ* I: 213), възприета е в църковнославянския език (Бончев 2002: 47). Както се вижда, пикът в употребата на лексемата е именно през XIV в., а Дионисий Дивни следва лексикалните тенденции на епохата и спомага за утвърждаването на думата в системата на езика.

благочиниѣ, -иѣ *ср* (3) εὐταξία

В *ЙоЗлПА* думата означава ‘ред, порядък, организираност’:

зде же ничтоже ѡ сѣ нѣ и не сѣщѣ паствоуѣщѣмоу, къ ѡбичнымѣ паствамѣ съ мнѡзѣмѣ
прѣдѣсте вѣгѣчинѣиѣ (εὐταξία). (1а).

Лексемата не е регистрирана в *КСП*. Среща се в Бориловия синодик (Тотоманова, Христов 2015: 18), в Ефремовската кръмчая от XII в. (Максимович 2010: 11), в Михановичевата кръмчая от 1262 г. (*Mikl*: 29), в Ареопагитския корпус на св. Дионисий Ареопагит (Goltz, Prochorov и др. 2012: 1720), в среднобългарския превод на Пандектите на Никон Черногорец (Богданова 2023: 37), в Посланието на Патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил (Славова 2013: 251), в Дионисиевите преводи на словата *За серафимите* (Илиева 2016: 490) и *За Лазар и богаташа* (Мишев 2023: 237) от св. Йоан Златоуст, в съчиненията на Гр. Цамблак (Спасова 1999: 67), в среднобългарския превод на 16-те слова на Григорий Богослов (Спасова 1999: 157), в произведенията на Патриарх Евтимий (*РЕПЕ* I: 59), в по-късни (*СРЯ* I: 230) и в църковнославянски текстове (Бончев 2002: 48). Макар и вече остаряла и книжна, думата се пази в съвременния български език (*РБЕ* I: 646).

благочиновати, -чиноуѣж, -чиноуѣши *несв.* (1) εὐτακτέω

Семантиката на думата в *ЙоЗлПА* е ‘държа се добре, съблюдавам реда’:

нѣо вѣовѣдѣ тогѣа наипачѣ чѣдимъ сѣ, егѣа и не сѣщѣ емоу воинства вѣгѣчиноуѣжѣ (εὐτακτέω). (1а).

Лексемата не е засвидетелствана в *КСП*. Открива се още единствено във Великите Макариеви чети-минеи от XVI в. (*СРЯ* I: 230), но в буквален цитат на превода на Дионисий Дивни, което означава, че думата е хапакс, т.е. измежду най-ярките маркери за идиолекта на книжовника преводач на *ЙоЗлПА*.

влизъ, близини прил. (2) ἐγγύς

Значението на това прилагателно име в *ЙоЗлПА* е ‘близък, сходен, подобен’:

не мѣсто пакы назнаменуѣ, нѣ по мѣстному приближенію ѿ ѿ на близанишииъ (ἐγγυτέρα) быти сѣ повѣдоуѣ. (186).

Лексемата не се открива в *КСП*. Основание думата да бъде лематизирана именно така, а не като сродното прилагателно *влизъкъ*, е фактът, че дългата форма за сравнителна степен е образувана без наставка *къкъ*, която би трябвало да се запази, ако прилагателното е производно. Открива се още в Учителното евангелие на Константин Преславски (Тасева и др. 2024: 135), в Пандектите на Антиох (Върбанова 2011: 259), в *Руска правда*, сборник със закони на Киевска Рус, от 1114 г. (*Срезн I*: 113), в още редица паметници от периода XII – XV в. (*СДЯ I*: 229). Пази се в църковнославянския език (Бончев 2002: 49).

вѣдѣсть, -и жс (1) ὥρῖα

Значението на думата в *ЙоЗлПА* е ‘бледност’:

ѿма яво стра̃ пришествіа аг҃лава̃ ꙗкоже издыхаѣши ꙗкоже того ѿстрои. мнѡгѡ сътвори въ вѣдѣсть (τὴν ὥρῖαν) и погоуви въ цвѣтъ красоты. и истѣши въ бл҃горуменство ꙗвленіа въсе̃. (196).

Лексемата липсва в старобългарския канон, но се среща например в Пандектите на Антиох, в Симеоновия сборник (*Срезн I*: 119), в Паренесиса на Ефрем Сирий (Aitzetmüller 1990: 33), в Диалозите на Псевдо-Кесарий (Милтенев 2006: 534), което е косвено свидетелство, че все пак е съществувала през класическия старобългарски период. Думата се пази в църковнославянския език (Бончев 2002: 50) и в съвременния български език, въпреки че текстовете, в които се среща през среднобългарския период, не са никак много и между тях няма нито един на представител на Търновската книжовна школа (*СДЯ I*: 240, *СРЯ I*: 237). Това означава, че Дионисий Дивни е най-авторитетният известен среднобългарски книжовник, спомогнал лексемата да се наложи в системата на езика.

богѡвидѣніе, -на ср (1) θεωρία

В *ЙоЗлПА* думата означава ‘съзерцание на Бога’:

трепеще̃ во и ѡужасаетъ сѧ дѣша на мнѡзѣ въ вышній кѣснаши б҃гѡвидѣніи (θεωρίας). тѣмже принеси тѣ ѿ нѣсъ съведѣмъ и упокоимъ ѡдивленъ, въ ѡбычноѣ прикѣгше ѡтѣшеніе̃. (216).

Лексемата не е регистрирана в *КСП*. Открива се в Ефремовската кръмчая (Максимович 2010: 14), в сборника *Пчела* (Пичхадзе, Макеева 2008: 31), в Диалектиката на Йоан Дамаскин (Weiher 1969: 259), в декемврийските служебни минеи (Christians 2001: 13), в Ареопагитския корпус на св. Дионисий Ареопагит (Goltz, Prochorov и др. 2012: 1725), в съчиненията на Гр. Цамблак (Спасова 1999: 70), в среднобългарския превод на 16-те слова на Григорий Богослов (Спасова 1999: 157), в произведенията на Патриарх Евтимий (*РЕПЕ I*: 67), в търновската редакция на Стишния пролог (Спасова, Петков (5) 2010: 154). Наличието на думата в тази поредица от високожанрови творби спомага за възприемането ѝ в сакралния църковнославянски език (Бончев 2002: 52).

богѡлѣпнѣ нареч. (1) θεοπρεπῶς

Семантиката на наречието в *ЙоЗлПА* е ‘достойно за Бога, богоприлично’:

что же се ѿ; сѣи въ надрѣ̃ ѡчѣхъ, дѣлѣ̃ ѡубо г҃лѣ̃ ѿ̃ нѣ доволенъ показати приснось, аще б҃гѡлѣпнѣ (θεοπρεπῶς) въспрїимемъ̃. (286).

Думата не е налична в *КСП*, където обаче е налице словообразователният синоним *богѡлѣпно*, а в Симеоновия сборник – и *богѡлѣпнѣ* (Богданова и др. 1993: 19). Среща се още в Слово в неделята на вси светии на Филотей Кокин (Спасова, Христов 2020: 108), Похвално слово за св. Константин и Елена от Патриарх Евтимий (*РЕПЕ I*: 67), в търновската редакция на Стишния пролог (Спасова, Петков (7) 2012: 83), в други текстове от периода XIV – XVII в. (*СДЯ I*: 258, *СРЯ I*: 261). Пази се

в църковнославянския език (Бончев 2002: 53). Наречието вероятно възниква от контаминиране на *коголѣпно* и *коголѣпѣ*, а силното му присъствие в търновски текстове от XIV в. свързва появата му с представителите на Търновската книжовна школа.

вокъ, -а м (1) λαγών

Значението на това съществително име в *ЙоЗлПА* е ‘хълбок, *прен. дв. и мн.* – (земни) глъбини, недра’:

ѡма и змаа выѡа, не съвыше порѣзовати тѣчѣа лѣпо ѣ, пакы во прозѡважтѣ коренѣюу долѣ лежжѣш. нж ѡ самою вокъ (тѡν λαγόνων) земаа и ѡ нѣдрѣ истрѣзати пѡвайтѣ. (24а).

Лексемата не е засвидетелствана в *КСП*, но наличието ѝ в Симеоновия сборник (Богданова и др. 1993: 21), в Шестоднева на Й. Екзарх (Aitzetmüller 1975: 21), в Паренесиса на Ефрем Сирий (Aitzetmüller 1990: 41), в Илина книга, руски препис от кр. XI в. на старобългарски химнографски сборник (Крысько 2005: 680), в Чудовския псалтир, съхранил преславската псалтирна редакция (Погорелов 1910: 15), е свидетелство за съществуването ѝ в най-старите пластове на езика. Открива се и в декемврийските служебни минеи (Christians 2001: 19), в търновската редакция на Стишния пролог (Спасова, Петков (11) 2013: 41), в Книгата *Григорий Цамблак* (Спасова 2019: 159), в по-късни писмени паметници (*Mikl.* 39, *Срезн I*: 143, *СДЯ I*: 284, *СРЯ I*: 276) и в църковнославянски текстове (Бончев 2002: 59). Макар и вече като старинен вариант на ‘хълбок’, думата се пази в съвременния български език (*РБЕ I*: 722).

колѣзновати, -ноуѣж, -ноуѣши *несв.* (7) ὀδίνω, ὀδυνέομαι, κάμνω, ἄρρωστέω, πονέω

В *ЙоЗлПА* глаголет е употребен със значение ‘страдам, измъчвам се, терзя се’:

не ѡнее кѣждо вѣ колѣзновѣ (ὀδίνει) таже ѡ сѣ вслышати словеса• виновно еже• тако хѣлюбивѣ градѣ вашѣ из начала ѣ• (8а).

Думата липсва в *КСП*. Среща се в декемврийските служебни минеи (Christians 2001: 19), в Словата на авва Доротея (Димитров 2010: 28), в търновската редакция на Стишния пролог (Спасова, Петков (10) 2013: 101), в Дионисиевия превод на словата *За серафимите* (Илиева 2016: 493), в произведенията на Патриарх Евтимий (*РЕПЕ I*: 75), в по-късни текстове (*Mikl.* 40, *СДЯ I*: 290, *СРЯ I*: 280) и в църковнославянската норма (Бончев 2002: 59). Лексемата вероятно възниква в началото на среднобългарския период, като при по-ранните употреби преобладават значенията ‘болен съм, боледувам’ и ‘сърдя се, ядосвам се’, а проявената в *ЙоЗлПА* семантика започва да се налага по-отчетливо от XIV в. нататък и представителите на Търновската книжовна школа имат съществен принос за това.

колѣти, колиж, колиши *несв.* (5) ἄρρωστέω, κάμνω, πονέω +

Лексемата е част от старобългарския канон, но лексикално свързаното значение *очима колѣти* < ὀφθαλμίαω (‘страдам от заболяване на очите’), което се среща в *ЙоЗлПА*, не е регистрирано в *КСП*:

ѡкоже и иже кѣ очима колиши (ὀφθαλμιώντας) зрашии стражжѣ• привлачѣи что ѡ колѣзни ѡнож• сие и иже кѣ хоулыниѣ симѣ примѣшажѣи сѣ стражжѣтѣ, аще сжтѣ немощниѣши• мнѡгѣж ѡ нечѣстѣа кѣ севѣ привлачѣи чѣ• (15б).

Това устойчиво словосъчетание е засвидетелствано още във Вуковия миней (*Mikl.*: 40). Същият модел за стесняване на значението на глагола *колѣти* чрез прибавяне на съществително име в ограничителен творителен падеж към него е налице в среднобългарския превод на *De hominis officio* на Григорий Нисийски, където е употребена фразата *стомахомъ колѣти* < *στομαχέω* (Sels 2009: 5). В други текстове се срещат например още фраземите *огньмъ колѣти* (‘страдам от треска, горя в треска’), *доушиж колѣти* (‘душевноболен съм’) и др. (*СДЯ I*: 294 – 295).

БОРЪВА, -Ъ Ж (1) παλαίστρα

В *ЙоЗлПА* думата означава ‘палестра, школа по борба, място за тренировки’:

и во ворицъ въ вѣвѣ (тѣ παλαίστρα) ѡбѣвчатъ сѧ, ꙗко да въ подвижѣ покажетъ иже тамо ѡбѣвчєнїа ползжъ и ты збо иже зде послоушанїа. егда наидѣ ꙗросѣ покажи приѡбѣтєнїе• (7a).

Лексемата не е засвидетелствана в *КСП*. Вероятно възниква в самото начало на среднобългарския период, но се среща по-често в текстове от XIV в. нататък основно в две значения: 1. *Борба, схватка, състезание*. 2. *Борба, дейност по преодоляване ли постигане на нещо; подвиг* (Mikl: 41, *СДЯ I*: 298, *СРЯ I*: 301, Бончев 2002: 60). От текстовете на Търновската книжовна школа се среща с 2 употреби в Слово в неделята на вси светии на Филотей Кокин (Спасова, Христов 2020: 110), с 3 употреби в Книгата *Григорий Цамблак* (Спасова 2019: 85, 117, 241), с 9 употреби в произведенията на Патриарх Евтимий и всички те отново са със значение ‘борба’ (*РЕПЕ I*: 76). Значението ‘палестра, школа по борба, място за тренировки’ не се открива в нито един друг текст в славянската ръкописна традиция. Нещо повече – *nomina loci*, образувани с наставка (ъ)ва, изобщо не са засвидетелствани в старобългарския език, тъй като с нея се образуват названия на действия (Ефимова 2006: 177 – 178). Би могло да се допусне, че става въпрос за грешка (погрешно възприемане на *παλαίστρα* като *πάλαισμα* или подобна по фонетичен състав дума с това значение), но това е малко вероятно, имайки предвид, че например в среднобългарския превод на *De hominis orificio* на Григорий Нисийски *παλαίστρα* отново е преведено със сродната дума *корюение* (Sels 2009: 5). Независимо от причините за необичайното преводаческо решение предаването на *nomina loci* със съществително име със суфикс (ъ)ва е изключително ярък маркер за идиолекта на Дионисий Дивни.

БРАЗДА, -Ъ Ж (1) ἄρουρα

Проявеното значение в *ЙоЗлПА* е ‘нива, орна земя, поле, земя’:

азъ сѣжи нємошѣ• бразда (ѣ ἄρουρα) нє раждажши• (9a).

Лексемата е регистрирана в *КСП*, но там семантиката ѝ е ‘бразда’ < αὔλαξ (*Стбр I*: 115). Разширеното значение ‘нива’ се открива в по-късни паметници от славянската ръкописна традиция (*Срезн I*: 164, *СРЯ I*: 314), но то не успява да се съхрани в съвременния български език.

БЪДРОСТЪНЪ, -ЪИ ПРИЛ. (1) ἐγρηγόρος

Значението на това прилагателно име в *ЙоЗлПА* е ‘бодър, буден’:

ꙗкоже ꙗво крилѣ естѣства высокоє ꙗвлѣжтѣ, и прѣстоулѣ, еже бѣу на нѣ почивати• и очѣ прозрителноє• и еже близъ быти прѣстола и вынѣ єго въспѣвати, вєзсѣнїноє и въдростноє (ἐγρηγόρος)• такоже и имене• ѡвѣхъ оуко прѣмждрѡсть, ѡвѣхъ же чистѡтѣ ꙗвлѣжтѣ• (21a).

Думата не се открива в *КСП*, но свидетелство за нейната старинност е наличието ѝ в Пандектите на Антиох (Върбанова 2011: 261, Mikl: 49, *Срезн I*: 196). От среднобългарските текстове се среща още само в Житието на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий (*РЕПЕ I*: 81). Пази се в по-късни и в църковнославянски текстове (*СРЯ I*: 270, Бончев 2002: 58). И тази дума получава континуитет в историята на езика благодарение най-вече на представителите на Търновската книжовна школа.

БЪДРЪСТВОВАТИ, БЪДРЪСТВОУЖ, БЪДРЪСТВОУЮШИ НЕСВ. (1) ἐγρηγόρεω

Семантиката на глагола в *ЙоЗлПА* е ‘бодърствам, буден съм; *прен.* – усърден съм’:

ѡскръвѣмѣ нє ꙗко да ѡтѣснимѣ, нѣ ꙗко да ѡслышанѣ быти сътворимѣ• ꙗко да трѣзвити сѧ и въдрѣствѣмѣ (ἐγρηγόρεναι) ѡустронимѣ, и самѣ касати сѧ нѣсѣ• (40a).

Лексемата не е регистрирана в *КСП*. Среща се още в Словата на авва Доротея (Димитров 2010: 30), в Ареопагитския корпус на св. Дионисий Ареопагит (Goltz, Prochorov и др. 2012: 1699), в Дионисиевите преводи на словата *За серафимите* (Илиева 2016: 494) и *За Лазар и богаташа*

(л. 210а), в хомилиар от 1574 г., съдържащ предимно Златоустови слова (*Mikl*: 49), в Генадиевската библия и в други късни и църковнославянски текстове (*СРЯ I*: 270, Бончев 2002: 58). Думата вероятно възниква през XIV в., използва се най-активно в рамките на Търновската книжовна школа и може би това е една от причините да се пази и до ден днешен в системата на езика.

бѣгѣство, -а *ср* (1) *фугѣ*

Значението на това съществително име в *ЙоЗлПА* е ‘бягство’:

голѣаѣ оубо ниꙗде• воинство же его въсе разыде са• и съмрътъ въ единоѣмъ быѣ тѣлеси• и единои главѣ назва• бѣгѣство (ѣ *фугѣ*) же и страхованіе, обще воинствѣ въсемъ. (44а).

Думата не е част от старобългарския канон. Засвидетелствана е обаче в старобългарските преводи на Книга на дванадесетте пророци с тълкования (Златанова 1998: 432) и на Книгата на пророк Иезекиил (Илиева 2013: 61), както и в славянската версия на Хрониката на Георги Синкел (Тотоманова 2008: 216), запазена в късни преписи от XV – XVI в., но преведена около средата на X в., което означава, че лексемата е архаична. Използва се много активно през среднобългарския период: в Триодните синаксари (Тасева 2010: 552), в Службата на св. Наум Охридски в среднобългарски превод (Христова-Шомова 2023: 176), в Ареопагитския корпус на св. Дионисий Ареопагит (Goltz, Prochorov и др. 2012: 1680), в Манасиевата хроника (Творогов 1988: 270), в среднобългарския превод на Пандектите на Никон Черногорец (Богданова 2023: 61), в търновската редакция на Стишния пролог (Спасова, Петков (12) 2014: 104), в Похвално слово за Евтимий от Гр. Цамблак (Давидов 1971: 250), в Житието на Стефан Дечански от Гр. Цамблак (Давидов и др. 1983: 154), в Книгата *Григорий Цамблак* (Спасова 2019: 250), в произведенията на Патриарх Евтимий (*РЕПЕ I*: 89), в Дионисиевия превод на словата *За серафимите* (Илиева 2016: 496). При такава устойчива традиция не е изненада, че думата се пази и в съвременния български книжовен език.

бѣдити, бѣждаѣ, бѣдиши несв. (1) *ἀντιβολέω*

Проявената в *ЙоЗлПА* семантика е ‘умолявам коленопреклонно, горещо’:

таже мнѡжае лютеѣши сѡщѣ, елико ѡ волшій естъ тѣщета• ни мола и бѣда (ἀντιβολέω)• не злѣ сице о севѣ съвѣщаваниѣ, нѣ въсѣкого въражненіа и попеченіа• (476).

Лексемата е засвидетелствана в КСП, но там значението ѝ е ‘принуждавам, насилвам някого’ < ἀναγκάζω, протρέπομαι (*Стбр I*: 131). Семантиката в *ЙоЗлПА* е доста по-близо до регистрираното в по-късни паметници значение ‘убеждавам, уговарям, увещавам’ (*SJS I*: 157, *Срезн I*: 214, *СДЯ I*: 358, *СРЯ I*: 87, Бончев 2002: 64), без да се припокрива изцяло с нея.

бѣдовѣмѣтънѣ, -ѣи *прил.* (1) *ρίψοκίνδυνος*

Значението на това сложно прилагателно име в *ЙоЗлПА* е ‘който се впуска в опасни начинания; безразсъдно смел, дързък’:

еже бо ѿ таковыѣ испытовати винѡ, и истѡзовати прѡ• и въразѣ възысковати, дръзостнѣишѡ и бѣдовѣмѣтнѡ (ρίψοκίνδυνου) ѣ дѣшѡ• (86).

Лексемата не се открива в нито един друг текст от славянската ръкописна традиция и е абсолютен хапакс. Нещо повече, като изключим причастие-прилагателно *бѣдоносимѣ*, употребено в Хрониката на Георги Амартол (*СДЯ I*: 358), и съществителното име *бѣдотворѣцѣ* в Ягичевия Златоуст (Димитрова 2011: л. 214а), никъде другаде не се откриват композитуми с първи компонент *бѣдо-*. Поради тези причини думата се явява един от най-категоричните маркери за идентифициране на преводаческия почерк на Дионисий Дивни.

Направените наблюдения позволяват да се направи изводът, че Дионисий Дивни е изключително вещ познавач на славянската ръкописна традиция, тъй като използва най-разнообразна лексика, позната от различни по жанр оригинални и преводни текстове, възникнали през периода IX – XIV в. Някои от употребените лексеми (*везвѣзньнѡ*, *везвѣрѣмьнѣ*, *везгласиѣ*,

ВЕЗГОДЪНЪ, ВЕЗМЪВЪСТВОВАТИ, ВЕЗМЪРИЕ, ВЕЗМЪСТИЕ, ВЕЗМЪСТЪНЪ, ВЕСТРАШИЕ, ВЕСТОУДЪСТВО, ВЕСТОУДЪСТВОВАТИ, ВЕСТЪЛЕСЪНЪ, ВЕСЧЛОВЪЧЪНЪ, ВЕСЪНЪНЪ, ВЕЩЪСТИТИ, КОКЪ и др.) вероятно са съществували в старобългарския език, тъй като се срещат в произведения, възникнали в старобългарската епоха, но запазени в по-късни български или чужди преписи. Други думи са засвидетелствани предимно в произведения на писателите от Търновската книжовна школа или в такива, възникнали на Атон (ВЕЗДРЪЗНОВЛЪНЪНЪ, ВЕЗМЪСТЪНО, БЛАГОГОВЪНИЕСТВО, БЛАГОГОВЪНИЕ, БЛАГОПОЛОУЧЪНЪ, БОГОЛЪПЪНЪ, КОЛЪЗНОВАТИ, ВЪДРЪСТВОВАТИ и др.). Най-трудни за установяване, но най-показателни, са лексемите, които проявяват нови в сравнение с КСП значения и особено тези, характерни единствено за езика на Дионисий Дивни или регистрирани в ограничен кръг текстове от славянската ръкописна традиция (БЛАГОПРАВЪНЪ, БЛАГОРОУМЪНСТВО, БЛАГОЧИНОВАТИ, ВЪДИТИ, ВЪДОВЪМЪТЪНЪ, БЛАГОДЪТЕЛЪ в значение 'защитник, закрилник, покровител', БЛАГОДЪТЪСТВОВАТИ със семантика '(от)дам на драго сърце', КОРЪКА със значение 'палестра, школа по борба, място за тренировки', фраземите НОГАМА ВИТИ, ЗА ЧЕЛЮСТЪ ВИТИ, ОЧИМА ВОЛЪТИ).

Сред най-архаичните текстове, показващи лексикална близост с *ЙоЗлПА*, се нареждат най-напред Супрасълският сборник, Симеоновият сборник, Пандектите на Антиох, Паренесисът на Ефрем Сирий, което означава, че измежду паметниците от старобългарския канон и тези, възникнали рано, но запазени в по-късни преписи, преводачът има афинитет към изразните средства, присъщи за Преславската книжовна школа, независимо че сред ексцерпирани лексеми липсват ярки преславски лексикални маркери. Съвсем естествено още по-голяма и формална, и семантична близост е налице между лексикалните предпочитания на кефаларевския книжовник и тези на останалите представители на Търновската книжовна школа, най-вече Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак. Голям брой съвпадащи думи и значения се откриват и в други синхронни на *ЙоЗлПА* среднобългарските текстове, възникнали предимно в атонско-търновска лингвистична среда: Търновската редакция на Стишния пролог, 8 от 16-те слова на Григорий Богослов, Пандектите на Никон Черногорец, Словото в неделята на вси светии от Филотей Кокин, Посланието на Патриарх Фотий до българския Княз Борис-Михаил, *De hominis opificio* на Григорий Нисийски, Ареопагитиките на св. Дионисий Ареопагит и др.

В текстологично отношение обаче още по-ценни от посочените прилики с други произведения са множеството установени специфични лингвистични черти (редки думи, нови и уникални значения), които оразличават езиковия арсенал на Дионисий Дивни и биха помогнали да бъде установено авторството на все още анонимни произведения, каквито са болшинството средновековни славянски текстове. В този смисъл всяка една от речниковите статии в проучването представлява своеобразен лексикално-семантичен маркер, който би могъл да се превърне в ключов компонент за постигането на най-важната цел на всяко едно текстологично изследване – установяването на идиолекта на книжовника преводач и идентифициране и на други текстове, излезли изпод неговото перо.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Богданова 2023:** Богданова, С. *Пандекти на Никон Черногорец. Среднобългарски превод. Първа част*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Bogdanova 2023:** Bogdanova, S. *Pandekti na Nikon Chernogorets. Srednobałgarski prevod. Parva chast*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Богданова и др. 1993:** Богданова, С., В. Вълчанов, Ц. Досева, С. Иванов, Ц. Ралева, В. Христова, П. Янева. *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 2. Речник-индекс*. София: БАН. // **Bogdanova i dr. 1993:** Bogdanova, S., V. Valchanov, Ts. Doseva, S. Ivanov, Ts. Raleva, V. Hristova, P. Yaneva. *Simeonov sbornik (po Svetoslavoviya prepis ot 1073 g.). T. 2. Rechnik-indeks*. Sofia: BAN.
- Бончев 2002:** Бончев, Ат. *Речник на църковнославянския език. Т. I (А – О)*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“. // **Bonchev 2002:** Bonchev, At. *Rechnik na tsarkovnoslavjanskiya ezik. T. I (A – O)*. Sofia: NB „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

- Василева 2002:** Василева, Н. *Лексиката на Лествицата – преславски и търновски превод*. Варна: Стено. // **Vasileva 2002:** Vasileva, N. *Leksikata na Lestvitsata – preslavski i tarnovski prevod*. Varna: Steno.
- Върбанова 2011:** Върбанова, П. *Славянският превод на Пандектите на Антиох. Езикови аспекти (Докторска дисертация)*. В. Търново, 2011. // **Varbanova 2011:** Varbanova, P. *Slavyanskiyat prevod na Pandektite na Antioh. Ezikovi aspekti (Doktorska disertatsiya)*. V. Tarnovo, 2011.
- Давидов 1966:** Речник-индекс на Мъчение на Йоан Нови. – В: Русев, П., А. Давидов. *Григорий Цамблук в Румъния и в старата румънска литература*. София: БАН, 140 – 193. // **Davidov 1966:** Rechnik-indeks na Machenie na Yoan Novi. – In: Rusev, P., A. Davidov. *Grigoriy Tsamblak v Rumaniya i v starata rumanska literatura*. Sofia: BAN, 140 – 193.
- Давидов 1971:** Давидов, А. Речник-индекс на *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук*. – В: Русев, П., А. Давидов, Ив. Гълъбов, Г. Данчев. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук*. София: БАН, 234 – 439. // **Davidov 1971:** Davidov, A. Rechnik-indeks na Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak. – In: Rusev, P., A. Davidov, Iv. Galabov, G. Danchev. *Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak*. Sofia: BAN, 234 – 439.
- Давидов и др. 1983:** Давидов, А., Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблук*. София: БАН. // **Davidov i dr. 1983:** Davidov, A., G. Danchev, N. Doncheva-Panayotova, P. Kovacheva, T. Gencheva. *Zhitie na Stefan Dechanski ot Grigoriy Tsamblak*. Sofia: BAN.
- Димитров 2010:** Димитров, К. *Речник-индекс на словата на авва Доротея (По ръкопис 1054 от сбирката на М. П. Погодин)*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. // **Dimitrov 2010:** Dimitrov, K. *Rechnik-indeks na slovata na avva Dorotey (Po rakopis 1054 ot sbirkata na M. P. Pogodin)*. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.
- Димитрова 2011:** Димитрова, М. *Ягичев Златоуст: средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. // **Dimitrova 2011:** Dimitrova, M. *Yagichev Zlatoust: srednovekoven balgarski pametnik sas slova i poucheniya ot nachaloto na HIV vek*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.
- Димитрова 2016:** Димитрова, А. *Златоструят в преводаческата дейност на старобългарските книжовници*. София: Авалон. // **Dimitrova 2016:** Dimitrova, A. *Zlatostruyat v prevodacheskata deynost na starobalgarskite knizhovnitsi*. Sofia: Avalon.
- Ефимова 2006:** Ефимова, В.С. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: Институт славяноведения РАН. // **Efimova 2006:** Efimova, V.S. *Staroslavyanskaya slovoobrazovatel'naya morfemika*. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN.
- Златанова 1998:** Златанова, Р. *Книга на дванадесетте пророци с тълкования (Старобългарският превод на Стария завет. Т. 1)*. София: БАН. // **Zlatanova 1998:** Zlatanova, R. *Kniga na dvanadesette prorotsi s talkovaniya (Starobalgarskiyat prevod na Stariya zavet. T. 1)*. Sofia: BAN.
- Илиева 2013:** Илиева, Т. *Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил*. София: БАН. // **Ilieva 2013:** Ilieva, T. *Starobalgarsko-gratski slovoukazatel kam Knigata na prorok Iezekiil*. Sofia: BAN.
- Илиева 2016:** Илиева, Т. Г. „За серафимите“ на Йоан Златоуст от книга „Маргарит“ в превод на Дионисий Дивни (Текстологични и езикови проблеми) (Докторска дисертация). В. Търново, 2016. // **Ilieva 2016:** Ilieva, T. G. „Za serafimite“ na Yoan Zlatoust ot kniga „Margarit“ v prevod na Dionisiy Divni (Tekstologichni i ezikovi problemi) (Doktorska disertatsiya). V. Tarnovo, 2016.
- Карамфилова 2015:** Карамфилова, П. Сложни думи съществителни имена в Дионисиевия превод на антиюдейските слова на Йоан Златоуст. – В: *Търновска книжовна школа. Т. 10*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 478 – 495. // **Karamfilova 2015:** Karamfilova, P. Slozhni dumi sashtestvitelni imena v Dionisieviya prevod na antiyudeyskite slova na Yoan Zlatoust. – In: *Tarnovska knizhovna shkola. T. 10*. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 478 – 495.
- Крысько 2005:** Крысько, В.Б. *Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип 131. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели*. Москва: Индрик. // **Krys'ko 2005:** Krys'ko, V.B. *Il'ina kniga. Rukopis' RGADA, Tip 131. Lingvisticheskoye izdaniye, podgotovka grecheskogo teksta, kommentarii, slovoukazateli*. Moskva: Indrik.
- Максимович 2010:** Максимович, К. *Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*. Frankfurt am Mein: Löwenklau-Gesellschaft e.V. // **Maksimovich 2010:** Maksimovich, K. *Vizantiyskaya Sintagma 14 titulov bez tolkovaniy v drevnebolgarskom perevode. Slavyano-grecheskiy,*

grechesko-slavyanskiy i obratnyy (slavyanskiy) slovoukazateli. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft e.V.

- Милтенев 2006:** Милтенев, Я. *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*. София: Авалон. // **Miltenev 2006:** Miltenev, Ya. *Dialozite na Psevdo-Kesariy v slavyanskata rakopisna traditsiya*. Sofia: Avalon.
- Мишев 2023:** Мишев, З. Сложните думи в Дионисиевия превод на Словата за Лазар и богаташа от св. Йоан Златоуст. – В: *Търновска книжовна школа. Т. 12*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2023, 233 – 251. // **Mishev 2023:** Mishev, Z. *Slozhnite dumi v Dionisieviya prevod na Slovata za Lazar i bogatasha ot sv. Yoan Zlatoust*. – In: *Tarnovska knizhovna shkola. T. 12*. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2023, 233 – 251.
- Пичхадзе, Макеева 2008:** Пичхадзе, А. А., И. И. Макеева. Пчела. Древнерусский перевод. Т. II. Москва: *Рукописные памятники Древней Руси*. // **Pichkhadze, Makeyeva 2008:** Pichkhadze, A. A., I. I. Makeyeva. *Pchela. Drevnerusskiy perevod. T. II*. Mosva: *Rukopisnyye pamyatniki Drevney Rusi*.
- Погорелов 1910:** Погорелов, В. *Словарь к Толкованиям Феодорита Кирского на Псалтырь в древне-болгарском переводе*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа. // **Pogorelov 1910:** Pogorelov, V. *Slovar' k Tolkovaniyam Feodorita Kirskogo na Psalmyr' v drevnebolgarskom perevode*. Varshava: Tipografiya Varshavskogo uchebnogo okruga.
- РЕПЕ I:** *Речник на езика на Патриарх Евтимий. Ч. I (А – Н)*, 2019. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **REPE I:** *Rechnik na ezika na Patriarh Evtimiy. Ch. I (A – H)*, 2019. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- РБЕ 1:** *Речник на българския език. Т. 1*, 1977. София: БАН. // **RBE 1:** *Rechnik na balgarskiya ezik. T. 1*, 1977. Sofia: BAN.
- Славова 2013:** Славова, Т. *Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Slavova 2013:** Slavova, T. *Slavyanskiyat prevod na Poslanieto na patriarh Fotiy do knyaz Boris-Mihail*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Спасова 1999:** Спасова, М. *Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. // **Spasova 1999:** Spasova, M. *Slozhnite dumi v sachenieniyata na Grigoriy Tsamblak*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.
- Спасова 2019:** Спасова, М. *Книгата Григорий Цамблак*, София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Spasova 2019:** Spasova, M. *Knigata Grigoriy Tsamblak*, Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Спасова, Петков 2008 – 2014:** Спасова, М., Г. Петков. *Търновската редакция на Стихияния пролог. Текстове. Лексикален индекс. Т. I – XII*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. // **Spasova, Petkov 2008 – 2014:** Spasova, M., G. Petkov. *Tarnovskata redaktsiya na Stishniya prolog. Tekstove. Leksikalen indeks. T. I – XII*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.
- Спасова, Христов 2020:** Спасова, М., Ив. Христов. *Патриарх Филотей (Кокин). Слово в Неделята на всички светии. Editio princeps*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Spasova, Hristov 2020:** Spasova, M., Iv. Hristov. *Patriarh Filotey (Kokin). Slovo v Nedelyata na vsichki svetii. Editio princeps*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Срезневский 1989 (Срезн I):** Срезневский, И. И. *Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Т. I*. Москва: Книга. // **Sreznevskiy 1989 (Srezn I):** Sreznevskiy, I. I. *Slovar' drevnerusskogo yaz'ka. Reprintnoye izdaniye. T. I*. Moskva: Kniga.
- СДЯ 1:** *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.). Т. 1*, 1989. Москва: Русский язык. // **SDYA 1:** *Slovar' drevnerusskogo yazyka (XI – XIV vv.). T. 1*, 1989. Moskva: Russkiy yazyk.
- СРЯ 1:** *Словарь русского языка XI – XVII вв. Т. 1*, 1975. Москва: Наука. // **SRYA 1:** *Slovar' russkogo yazyka XI – XVII vv. T. 1*, 1975. Moskva: Nauka.
- Стбр I:** *Старобългарски речник. Т. 1 (А – Н)*, 1999. София: Валентин Траянов. // **Stbr I:** *Starobalgarski rechnik. T. 1 (A – H)*, 1999. Sofia: Valentin Trayanov.
- Тасева 2010:** Тасева, Л. *Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина (=Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, LIV)*. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag. // **Taseva 2010:** Taseva, L. *Triodnite sinaksari v srednovekovnata slavyanska knizhnina (=Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, LIV)*. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag.
- Тасева и др. 2024 (UE1):** Тасева, Л., Д. Котова, П. Станковска, Е. Дикова, Г. Митов, Ив. Петров. *Учителното евангелие на Константин Преславски. Т. 1. Старобългарско-гръцки речник*. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“. // **Taseva i dr. 2024 (UE1):** Taseva, L., D. Kotova, P. Stankovska, E. Dikova, G. Mitov, Iv. Petrov. *Uchitelното evangelie na Konstantin Preslavski. T. 1. Starobalgarsko-gratski rechnik*. Sofia: Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“.

- Творогов 1988:** Творогов, О. В., Ив. Дуйчев, М. А. Салмина. *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*. София: БАН. // **Tvorogov 1988:** Tvorogov, O. V., Iv. Duychev, M. A. Salmina. *Srednebolgarskiy perevod Khroniki Konstantina Manassii v slavyanskikh literaturakh*. Sofia: BAN.
- Тотоманова 2008:** Тотоманова, А.-М. *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Totomanova 2008:** Totomanova, A.-M. *Slavyanskata versiya na Hronikata na Georgi Sinkel*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Тотоманова, Христов 2015:** Тотоманова, А.-М., Ив. Христов. *Речник-индекс на словоформите в Бориловия синодик*. София: Графис. // **Totomanova, Hristov 2015:** Totomanova, A.-M., Iv. Hristov. *Rechnik-indeks na slovoformite v Boriloviya sinodik*. Sofia: Grafis.
- Христова-Шомова 2023:** Христова-Шомова, И. Речник-индекс на Службата за св. Наум Охридски. Речник-индекс на Проложното житие на св. Наум Охридски. – В: Христова-Шомова, И., П. Петков, В. Савова, И. Петров. *Твърдина на православието. Прослава на св. Наум Охридски*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 171 – 234, 251 – 274. // **Hristova-Shomova 2023:** Hristova-Shomova, I. *Rechnik-indeks na Sluzhbata za sv. Naum Ohridski. Rechnik-indeks na Prolozhното zhitie na sv. Naum Ohridski*. – In: Hristova-Shomova, I., P. Petkov, V. Savova, I. Petrov. *Tvardina na pravoslaviето. Proslava na sv. Naum Ohridski*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 171 – 234, 251 – 274.
- Aitzetmüller 1975:** Aitzetmüller, R. *Das Hexaameron des Exarchen Johannes. Band VII*. Graz: Akademische Druck.
- Aitzetmüller 1990:** Aitzetmüller, R. *Paraenesis. Die albulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. Band 5. (=Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, XXVIII)*. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag.
- Christians 2001:** Christians, D. *Wörterbuch zum Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember, slavisch-griechisch-deutsch, nach ostslavischen Handschriften des 12. und 13. Jahrhunderts, mit einem Glossar, griechisch-slavisch. Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften Bd. 107 (= Patristica Slavica Bd. 8)*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Goltz, Prochorov и др. 2012:** *Das Corpus des Dionysios Areiopagites in der slavischen Übersetzung von Starec Isaija (14. Jahrhundert), herausgegeben von Sabine Fahl, Dieter Fahl, Jutta Harney unter der Leitung von Hermann Goltz und Gelian Michajlovič Prochorov, Band 4. (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, t. LV 4.1-3)*. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag.
- Mikl:** Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 1862 – 1865. Vindobonae: G. Braumueller.
- Sels 2009:** Sels, L. *Gregory of Nyssa. De hominis opificio. О образѣ чловѣка. The Fourteenth-Century Slavonic Translation. A Critical Edition with Greek Parallel and Commentary by Lara Sels. (= Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Reihe B: Editionen, Bd. 21)*. 319 p. + Index. Slavonic-Greek and Greek-Slavonic. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag.
- SJS I:** *Slovník jazyka staroslověnského/Lexicon linguae palaeoslovenicae. T. I*, 1958. Praha: Československé akademie věd.
- Weiher 1969:** Weiher, E. *Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, Bd. VIII)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Weiher и др. 1987:** Weiher, E., J. Keller, H. Miklas. *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et Dissertationes. Bd. XXV)*. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag.